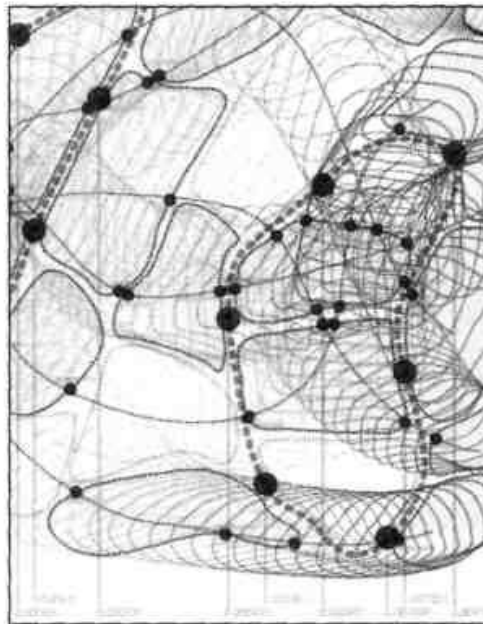

Міністерство освіти і науки України
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Кафедра географії

Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

Українське географічне товариство
(Вінницький відділ)

Антропогенні мікросередки

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

науково-практичної конференції

«Мікросередкові процеси в антропогенних ландшафтах»

3-5 жовтня 2018 року

Вінниця
ТОВ «ТВОРИ»
2018

МІКРООСЕРЕДКОВІ ПРОЦЕСИ В АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТАХ

Берчак В.С.

Уманський державний педагогічний університет

імені Павла Тичини, м. Умань, Україна

АНТРОПОГЕННІ ЛАНДШАФТНІ ОСЕРЕДКИ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ДОЛИННИХ ЛАНДШАФТІВ МАЛИХ РІЧОК СЕРЕДНЬОГО ПОБУЖЖЯ

Долини малих річок у процесі багатовікового освоєння зазнали нищівної дії антропогенних перетворень. Нині важко знайти ділянку малої річки, яка б мала ознаки натурального ландшафту. Основною причиною цього є те, що первинні долинно-річкові ландшафти, маючи своєрідні гідрологічні, геологічні та кліматичні умови, високопродуктивні заплавні ґрунти, багаті видовим складом надзаплавно-терасові та схилів ліси, здавна були середовищем існування біоти й стали осередками формування і розвитку сучасних антропогенних ландшафтів.

Формування сучасних антропогенних ландшафтів на основі натуральних долинних комплексів малих річок Середнього Побужжя розпочалося ще у кам'яну добу (2,5-2,6 млн. років тому). Ретроспективний аналіз заселення приток Південного Бугу показує, що саме долини малих річок були осередками формування тогочасних поселень. У верхів'ях річок Савранки і Кодими археологами знайдено залишки поселень мустьєрської епохи (80-32 тис. років до н. е.), у долинах річок Велика Вись та Синюха – верхньопалеолітичні місцезнаходження граветтської епохи (від 28-21 тис. років до н. е.). У період з X по VI тис. до н.е. на надзаплавних терасах та вододілах Середнього Побужжя нараховувалося понад 30 мезолітичних поселень, жителі яких використовували природні ресурси річкових долин.

Сільськогосподарське освоєння долинно-річкових ландшафтних комплексів розпочалося із зародженням Буго-Дністерської (VI–на поч. IV тис. до н. е.), трипільської (IV–III тис. до н. е.), білогрудівської (III–I тис. до н. е.) та черняхівської (II–IV ст. н. е.) культур. Діяльність їх племен дала початок землеробському використанню заплав, надзаплавних терас, схилів більшості малих річок регіону та розвитку пасквально-дигресійних і пірогенних ландшафтів. У античний період (VIII ст. до н. е. – VI ст. н. е.) малі притоки Південного Бугу стали осередками розвитку водогосподарської діяльності – у річищах будували загати та ставки, а в заплавах – обводнені канали для укріплення поселень [1]. Цей етап став початком незворотних змін у долинно-річкових ландшафтах Середнього Побужжя за рахунок формування антропогенних ландшафтних осередків.

Моделювання ходу антропогенізації долинно-річкових ландшафтних комплексів (рис. 1) показує, що у доантропогенний період натуральні геосистеми річкових долин піддавалися впливу лише природних чинників (А). Із появою перших поселень і розвитком примітивних знарядь праці розпочалося значне антропогенне навантаження на ландшафти, що призвело до трансформації натуральних ландшафтних осередків у антропогенні (Б). Із розвитком автоматизованих виробництв, індустріалізації та ростом людських потреб долинні ландшафтні комплекси піддаються впливу природних чинників, людської діяльності у різних її проявах та безпосередньої дії антропогенних ландшафтних осередків (В). Останні визначаємо як *ландшафтні комплекси, які сформувалися під впливом антропогенної діяльності й набувши раніше невластивих їм рис (динамічність, поява осередкових процесів, взаємозв'язок із суміжними ландшафтними осередками), докорінно змінюють натуральну першооснову та під дією обмінних процесів і з часом змінюються самі.*

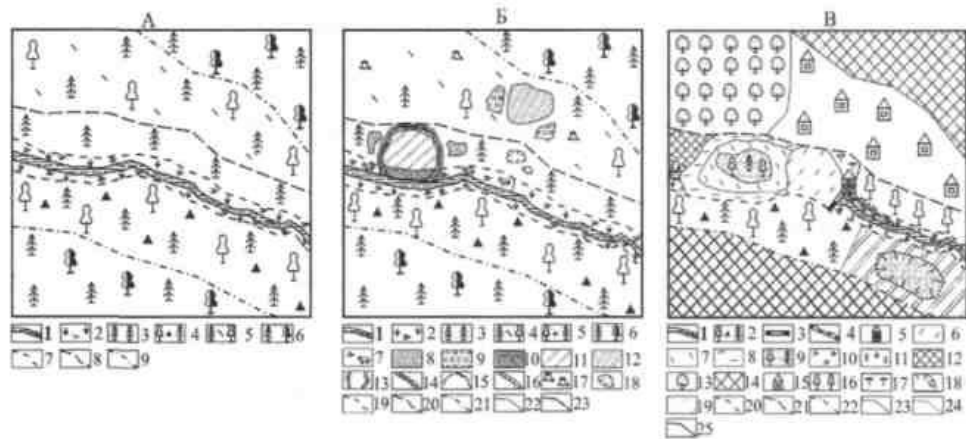

Рис. 1 Моделювання ходу антропогенізації долинно-річкових ландшафтних комплексів

А. Відновлена (до початку антропогенного освоєння) ландшафтна структура долини малої річки

Натуральні ландшафти. Руслові. Урочища: 1 – натуральне річище малої річки (ширина – 3–5 м, глибина – 1,5–2 м). **Заплавні.** Урочища: 2 – прирусловий вал шириною 2 м із лучно-злаковою рослинністю на лучно-болотних ґрунтах. **Надзаплавно-терасові.** Урочища: 3 – слабкохвилясті піщані поверхні з сосновими лісами на дерново-слабокідзолистих ґрунтах. **Схилові.** Урочища: 4 – покаті (5–6°) гранітні схили із березово-сосновими заростями на підзолистих ґрунтах; 5 – слабкопокаті (4–5°) лесові поверхні із заростями мішаних лісів на сірих лісових ґрунтах. **Плакорні.** Урочища: 6 – рівні лесові поверхні, зарослі мішаними лісами на світло-сірих ґрунтах.

Межі. Типів місцевостей. Натуральних: 6 – руслового та заплавного; 7 – заплавного та схилового; 8 – схилового та плакорного.

Б. Відновлена (з часів заселення) ландшафтна структура долини малої річки

Натуральні ландшафти. Руслові. Урочища: 1 – натуральне річище (ширина – 3–5 м, глибина – 1,5–2 м) малої річки. **Заплавні.** Урочища: 2 – прирусловий вал шириною 2 м із лучно-злаковою рослинністю на лучно-болотних ґрунтах. **Надзаплавно-терасові.** Урочища: 3 – слабкохвилясті піщані поверхні з сосновими лісами на дерново-слабокідзолистих ґрунтах. **Схилові.** Урочища: 4 – покаті (5–6°) гранітні схили із березово-сосновими заростями на підзолистих ґрунтах; 5 – слабкопокаті (4–5°) лесові поверхні із заростями мішаних лісів на сірих лісових ґрунтах. **Плакорні.** Урочища: 6 – рівні лесові поверхні, зарослі мішаними лісами на світло-сірих ґрунтах.

Антропогенні ландшафти. Сільськогосподарські ландшафти. Лучно-пасовищні. Заплавні. Урочища: 7 – прируслівий вал шириною 2 м із лучно-злаковою рослинністю на лучно-болотних ґрунтах під випас. **Надзаплавно-терасові.** Урочища: 8 – рівні поверхні під городніми культурами на дерново-слабокідзолістих ґрунтах. **Схилові.** Урочища: 9 – невеликі ділянки ($S \pm 0,2$ га) під городніми культурами на сірих лісових ґрунтах.

Селитебні ландшафти. Заплавні. Урочища: 10 – вирівняні поверхні під малоповерховою забудовою першокультури на лучно-болотних ґрунтах. **Надзаплавно-терасові.** Урочища: 11 – вирівняні поверхні під малоповерховою забудовою першокультури та городами на дерново-слабокідзолістих ґрунтах. **Схилові.** Урочища: 12 – слабкопокаті ($4-5^\circ$) лесові поверхні із залишками стародавніх поселень.

Белігеративні ландшафти. Заплавні. Урочища: 13 – прирусліві ділянки оборонних валів (висота – 2–3 м, ширина – 4–5 м), споруд із деревини, каміння, суглинків та піску, зарослих лучними асоціаціями на лучно-болотних ґрунтах; 14 – ділянки неглибокого (1,5–2 м) оборонного рову шириною 1,2 м заповненого водою, обмеженого заболоченнями із заростями вільхи чорної та верби. **Надзаплавно-терасові.** Урочища: 15 – система оборонних валів (висота – 2–3 м, ширина – 4–5 м), зарослих різнотрав'ям на дерново-слабокідзолістих ґрунтах; 16 – неглибокий (1,5–2 м) рів, заповнений водою.

Лісові антропогенні ландшафти. Похідні. Урочища: 17 – слабкопокаті ($4-5^\circ$) лесові поверхні із поодинокими вирубками деревних порід та заростями мішаних лісів на сірих лісових ґрунтах.

Гірничо-промислові ландшафти. Монокотловані. Урочища: 18 – невеликі за площею ($d \pm 10$ м) і глибиною (до 2 м) стихійні розробки піску та глини.

Межі. Типів місцевостей. Натуральних: 19 – руслового та заплавного; 20 – заплавного та схилового; 21 – схилового та плакорного. **Антропогенних:** 22 – монокотлованного. **Урочищ:** 23 – умовно-натуральних.

В. Сучасна ландшафтна структура долини малої річки

Натурально-антропогенні. Руслові. Урочища: 1 – натурально-антропогенне річище (ширина – 3–5 м, глибина – 1,5–2 м) малої річки із прибережними заболоченими ділянками та заростями очерету, осоки та рогузу. **Схилові.** Урочища: 2 – покаті ($5-6^\circ$) гранітні схили із грабово-березово-сосновими заростями на підзолістих ґрунтах.

Водні антропогенні ландшафти. Ставкові. Руслові. Урочища: 3 – суглинисто-кам'яна гребля із крутими задернованими схилами, зарослими різнотрав'ям. **Заплавні.** Урочища: 4 – неглибокий водовідвідний канал «млинівка» шириною 1,5–2 м, глибиною

до 2,5 м; 5 – кам'яна будівля вальцового млина. **Ставково-заплавні.** Урочища: 6 – пригреблеве глибоководдя (3–3,5 м) з увігнутим днищем та відкладами алловію (0,2–0,3 м); 7 – глибоководдя перехідної зони (2,8–3 м) з рівним дном та відкладами мулу (0,5 м); 8 – прибережні мілководдя (0,3–0,5 м), подекуди зарослі водною рослинністю; 9 – невеликий ($d \pm 15$ м) насипний острів, зарослий вербово-вільховими насадженнями.

Сільськогосподарські ландшафти. Лучно-пасовищі. Заплавні. Урочища: 10 – заболочена ділянка заплави, заросла водно-болотною рослинністю; 11 – мікрогорбкуваті суглинисті поверхні із лучно-злаковою рослинністю на лучно-чорноземних ґрунтах під випас. **Надзаплавно-терасові.** Урочища: 12 – вирівняні супіщані поверхні із лучною рослинністю, що використовуються під сінокіс. **Садові. Схилові.** Урочища: 13 – слабкопокаті (4–5°) лесові схили з сірими лісовими ґрунтами під яблуневими садами. **Польові. Плакорні.** Урочища: 14 – рівні лесові поверхні під польовими сівозмінами на світло-сірих ґрунтах.

Селитебні ландшафти. Сільські. Схилові. Урочища: 15 – слабкопокаті (4–5°) лесові поверхні під малоповерховою забудовою та присадибними ділянками на сірих лісових ґрунтах.

Лісові антропогенні ландшафти. Лісокультурні. Надзаплавно-терасові. Урочища: 16 – слабкохвилясті піщані поверхні тераси із дубово-грабовими насадженнями на дерново-слабокідзолистих ґрунтах.

Рекреаційні ландшафти. Надзаплавно-терасові. Відпочинково-оздоровчі. Урочища: 17 – біляводні ділянки, зайняті піщаними пляжами.

Промислові ландшафти. Кар'єрно-відвальні. Монокотлованні. Урочища: 18 – значний за розмірами гранітний кар'єр; 19 – насипні породні відвали, що заростають рудеральною рослинністю.

Межі. Типів місцевостей. Натуральних: 20 – руслового та заплавного; 21 – заплавного та схилового; 22 – схилового та плакорного. **Антропогенних:** 23 – монокотлованного. **Урочищ:** 24 – натурально-антропогенних; 25 – антропогенних.

Картосхема наглядно демонструє, що у долинах малих річок сконцентровані антропогенні ландшафтні осередки представлені населеними пунктами, оборонними структурами, лісовими антропогенними масивами, кар'єрно-відвальними, водогосподарськими, сільськогосподарськими та рекреаційними комплексами. Кожен із них утворюється із окремих мікроосередків та піддається зовнішнім впливам. Так, на запропонованій

картосхемі формуються мікроосередки млинарського комплексу, який став головною причиною трансформації річки (рис. 1 В). За рахунок процесів (поява нових парадинамічних зв'язків), які відбуваються в антропогенних ландшафтних осередках, ландшафти долин малих річок докорінно змінені. Але з іншого боку, будучи головним чинником трансформації долинно-річкових ландшафтних комплексів Середнього Побужжя, антропогенні ландшафтні осередки можуть бути індикатором стану навколишніх ландшафтів та основою для виявлення глобальних змін ландшафтної оболонки Землі [3, с. 130].

Підсумовуючи вище зазначене, вважаємо, що з одного боку перетворення річок лягло в основу розвитку цивілізацій і дало можливість формування сучасного рівня розвитку людства, а з іншого це призвело до розвитку дестабілізуючих чинників і незворотніх змін у довкіллі. Антропогенні ландшафтні осередки настільки трансформували долинно-річкові геосистеми, що відновити їх до початкового стану неможливо навіть із сучасним розвитком науки і техніки. Можна говорити лише про окультурення антропогенних ландшафтів, їх оптимізацію, адаптацію у довколишній простір та мінімізацію техногенного навантаження на долинно-річкові ландшафтні комплекси.

Список використаних джерел

1. Берчак Вікторія. Історико-географічний аналіз процесу господарського освоєння ландшафтів долин малих річок Середнього Побужжя / Вікторія Берчак // Історія Української географії. – Тернопіль, 2013. – Вип. 28. – С. 64–70.
2. Денисик Б. Г. Процеси і явища в рекреаційних осередках / Денисик Б. Г. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – 2014. – Вип. 26. – С. 92–96.
3. Денисик Г. І. Мікроосередкові процеси в антропогенних ландшафтах : [монографія] / Денисик Г. І., Шмагельська М. О., Стефанков Л. І. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – 212 с.